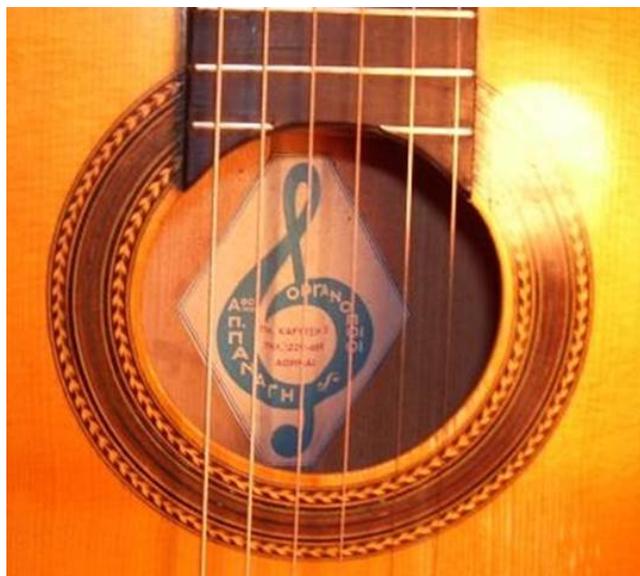

ΑΔΕΛΦΟΙ ΠΑΝΑΓΗ «Εκ Μάκρης της Μ. Ασίας»

Στις προσφυγικές παραγκυπόλεις του 1922 μαζί με τους άλλους πρόσφυγες βρέθηκαν και αρκετοί οργανοποιοί. Έλληνες, αλλά και Αρμένηδες. Ιδιαίτερα στον Πειραιά κατάφεραν να δημιουργήσουν μια πολύ ισχυρή πιάτσα οργανοποιίας και με την τέχνη τους κυριάρχησαν στο χώρο αυτό για πολλά χρόνια. Κάποια από εκείνα τα εργαστήρια μάλιστα, εξακολουθούν ακόμα και σήμερα να υπάρχουν γύρω από το σταθμό του ΗΣΑΠ στον Πειραιά.

Οι αδελφοί Παναγή (Γιώργος και Βασίλης) παρόλο ότι έχουν φύγει αρκετά χρόνια από τον μάταιο τούτο κόσμο, ήταν και είναι από τους πιο γνωστούς οργανοποιούς στην χώρα μας. Την τέχνη την έμαθαν από τον πατέρα τους που το 1922 ξεριζωμένος από τον τόπο του, ήλθε με την οικογένειά του στην Ελλάδα.

Αλλά ας πάρουμε το νήμα από την αρχή.

Ο Πανηγύρης Παναγής

Όλα ξεκίνησαν από την Μάκρη της Μ. Ασίας. Η Μάκρη, που σήμερα ονομάζεται Fethiye, είναι μια παραλιακή πόλη που βρίσκεται στα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας σε απόσταση περίπου 36 ναυτικών μιλίων απέναντι και ανατολικά από τη Ρόδο, στην περιοχή της Λυκίας. Πριν την Καταστροφή η πλειοψηφία των κατοίκων ήταν Έλληνες και είχαν καταγωγή κυρίως από τα Δωδεκάνησα (Ρόδο, Καστελόριζο) και την Κύπρο. Οι κάτοικοί της ήταν κυρίως έμποροι και τεχνίτες.ⁱ

Σε αυτή την πόλη λοιπόν είχε το εργαστήριό του ο οργανοποιός Πανηγύρης Παναγής. Εκεί ζούσε με τη γυναίκα του και τα δυό παιδιά του μέχρι που η προσφυγιά του 1922 τον αναγκάζει να ξεριζωθεί. Μαζεύει ό,τι μπορεί από τα εργαλεία και τα υπάρχοντά του και με την υπόλοιπη οικογένεια, περνούν αρχικά στη Ρόδο όπου είχαν κάποιους

συγγενείς. Η παράδοση της οικογένειας αναφέρει ότι η σύζυγός του έραψε μέσα στα φουστάνια της μερικές λίρες και έτσι μπόρεσαν να επιβιώσουν τον πρώτο καιρό.

Ο Πανηγύρης Παναγής με τη σύζυγό του και τα δύο του παιδιά. Αριστερά με το πηλίκιο ο Βασίλης και πίσω από τους γονείς του ο Γιώργος.

Αλλά ο τελικός τους προορισμός ήταν ο Πειραιάς.ⁱⁱ Στην Δραπετσώνα, που τότε την έλεγαν Κρεμμυδαρού, και μάλιστα στην ομώνυμη οδό Κρεμμυδαρούⁱⁱⁱ ξανάστησε ο Πανηγύρης Παναγής το εργαστήρι του και άρχισε να κατασκευάζει τα όργανα που γνώριζε από την Μ. Ασία (λαούτα, κιθάρες, μαντολίνα κτλ).

Από ταμπέλες στο εσωτερικό σωζόμενων οργάνων του, γνωρίζουμε ότι ο Πανηγύρης Παναγής είχε εργαστήρια τουλάχιστον στο νούμερο 326 και αργότερα στο νούμερο 121 της οδού Κρεμμυδαρούς.

Υπάρχει μια μοναδική φωτογραφία, του εργαστηρίου του Πανηγύρη Παναγή όταν αυτό ήταν στον αριθμό 121 της οδού Κρεμμυδαρούς στον Πειραιά. Σε αυτήν ο Πανηγύρης Παναγής απεικονίζεται καθιστός μπροστά στο εργαστήρι του με τον μικρό του γιό Βασίλη, όρθιο δίπλα στην είσοδο του εργαστηρίου.

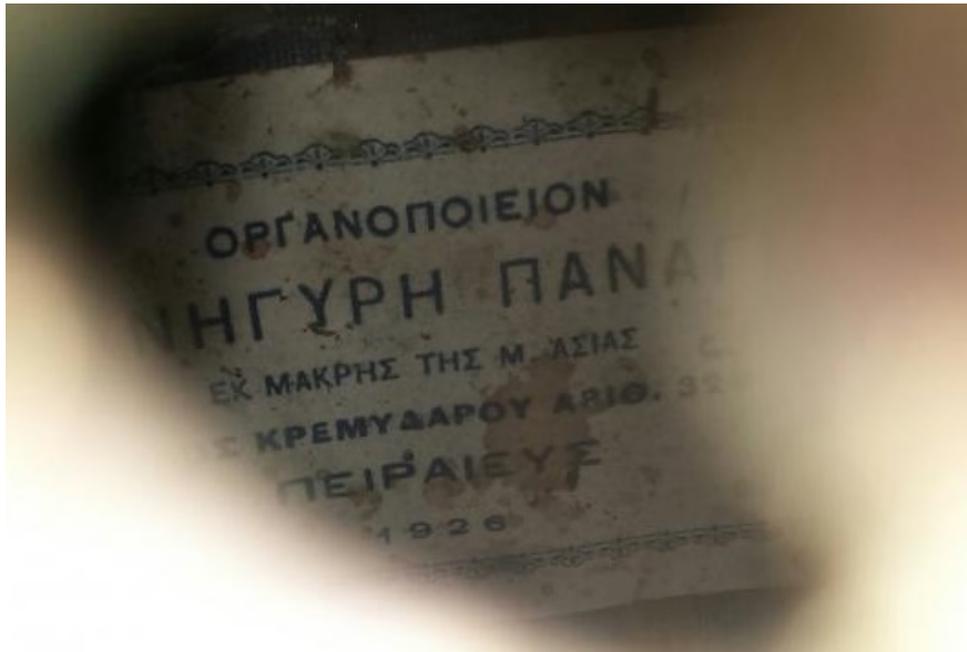

Το εργαστήριο του Πανηγύρη Παναγή στην οδό Κρεμμυδαρούς 121. Ο Πανηγύρης καθιστός στην καρέκλα του ενώ όρθιος με την ποδιά, ο μικρός του γιός Βασίλης.

Από την εκτίμηση της ηλικίας του Βασίλη όπως φαίνεται στη φωτογραφία καθώς και κάποιες άλλες αναμνήσεις, η οικογένεια εκτιμά ότι το πιθανότερο είναι να τραβήχτηκε μεταξύ 1938 και 1939. Στην βιτρίνα του εργαστηρίου στην πάνω σειρά υπάρχουν τέσσερα μαντολίνα, ενώ στην κάτω σειρά δύο κιθάρες, και ένα λαούτο. Ένα ακόμα λαούτο υπάρχει ακουμπισμένο όρθιο μέσα στο εργαστήριο. Σε αυτή τη φωτογραφία δεν φαίνεται κάποιο μπουζούκι, παρόλο ότι το όργανο αυτό είχε αρχίσει να έχει μεγάλη απήχηση και άνοδο.

Ο Πανηγύρης Παναγής φημιζόταν κυρίως για τα καταπληκτικά λαούτα του. Στις πρώτες του ταμπέλες ο Π. Παναγής, μετά το όνομά του έγραφε με υπερηφάνεια ότι προέρχεται «Εκ Μάκρης της Μ. Ασίας». Από την πλευρά μας ίσως μπορούμε να συλλάβουμε το πόση νοσταλγία αλλά και πόνο έκρυβε η ανάγκη του να υπάρχει ο τόπος της καταγωγής του μέσα στα όργανα που κατασκεύαζε.

Πέθανε γύρω στα 1940, όμως είχε αφήσει πίσω του άξιους συνεχιστές της τέχνης του, τα δύο του αγόρια.

«ΕΚ ΜΑΚΡΗΣ ΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ» Οδός Κρεμμυδαρού Αριθ. 326. Η συγκεκριμένη ταμπέλα είναι από λαούτο και αναφέρει ως έτος κατασκευής το 1926.

Οι Αφοί Παναγή

Και οι δύο είχαν γεννηθεί στη Μάκρη πριν από την ανταλλαγή πληθυσμών. Ο Γιώργος το 1911 και ο Βασίλης το 1914. Τράβηξαν και αυτοί τα δεινά του ξεριζωμού και της προσφυγιάς σε ηλικία 11 ετών ο μεγαλύτερος Γιώργος και 8 ετών ο μικρός Βασίλης. Στα Μητρώα της Ελλάδας ενεγράφησαν με το επώνυμο Τερσανέλης. Το επώνυμο αυτό φαίνεται να το διατήρησε ο Βασίλης μέχρι το θάνατό του γιατί το γράφει στις ταμπέλες του εργαστηρίου όταν έμεινε μόνος μετά το θάνατο του αδελφού του. Όμως ο Γιώργος και η υπόλοιπη οικογένεια το είχαν κάποια στιγμή αλλάξει σε Παναγής. Το Τερσανέλης μάλλον προέρχεται από το μικρό νησάκι Ταρσανάς, που μαζί με άλλα μικρά νησιά, βρίσκεται σε μικρή απόσταση στα βορειοδυτικά της Μάκρης.

Αλλά ας προχωρήσουμε την μικρή μας ιστορία. Λίγο καιρό πριν τραβηχτεί η φωτογραφία του Πανηγύρη Παναγή με τον Βασίλη στο εργαστήριο της Κρεμμυδαρούς, ο άλλος του γιός ο Γιώργος Παναγής γύρω στα 1938, είχε βρει την εκλεκτή της καρδιάς του και είχε αποφασίσει να ανοίξει τα δικά του φτερά στο χώρο της οργανοποιίας. Είχε φύγει λοιπόν από το εργαστήριο του πατέρα του και πήρε το δρόμο για την Αθήνα.

Σε πρώτο πλάνο ο Γιώργος και πιο πίσω ο Βασίλης Παναγής. Πάνω στον πάγκο κάθεται ο ανεμιός τους Λάζαρος Καβάσης που κράτησε το εργαστήριο όταν πέθαναν οι Παναγίδες .

Το πρώτο εργαστήριο το δημιούργησε στην οδό Χαβρίου 9 (Στοά Κοσμά) στην Αθήνα. Αργότερα όταν πέθανε ο Παναγιώτης Παναγής, ο Βασίλης έκλεισε το πατρικό εργαστήριο στον Πειραιά και ένωσε την τέχνη του με τον αδελφό του Γιώργο, για να δημιουργηθεί έτσι το φημισμένο εργαστήριο των Αδελφών Παναγή στην Αθήνα. Το εργαστήριο των Παναγίδων έμεινε για όλη τη διάρκεια του εμπορικού του βίου, στην ίδια περιοχή. Δηλαδή μεταξύ των οδών Χαβρίου 9, Πλατείας Καρύτση 3 και Πραξιτέλους 7.

Η γνωστή ταμπέλα των Παναγήδων με το μπλε κλειδί του Sol. Η συγκεκριμένη αναφέρει ως διεύθυνση την Πλατεία Καρύτση 3.

Οι αδελφοί Παναγή έχουν μείνει γνωστοί στο ευρύ κοινό κυρίως ως κατασκευαστές κιθάρας. Μάλιστα και οι ίδιοι στις τελευταίες χρονικά ταμπέλες τους στο εσωτερικό των οργάνων αναφέρουν ότι είναι «Κατασκευαστές κιθάρας».

Οι κιθάρες τους ήταν για την εποχή τους αυτό που λέμε όργανα αναφοράς. Τις χρησιμοποιούσαν μουσικοί απ'όλο το φάσμα της μουσικής και είχαν πουληθεί σε πολλές χώρες του κόσμου. Οι περισσότεροι παλαιοί Έλληνες κλασικοί κιθαρίστες έπαιζαν σε κάποια στιγμή της καριέρας τους με κιθάρα των Παναγήδων.

Μια από τις τελευταίες κλασικές κιθάρες του Γ. Παναγή που έφτιαξε για την εγγονή του Μαρία.

Επίσης οι λαϊκές τους κιθάρες θεωρούνται σήμερα ιστορικά όργανα και πολλοί τις αναζητούν για να αναπαράγουν τον αυθεντικό ήχο της ρεμπέτικης κιθάρας όπως αυτός έχει καταγραφεί στις ιστορικές ηχογραφήσεις της λαϊκής μας μουσικής.^{iv} Αλλά και στην «ελαφρά» λεγόμενη μουσική οι Παναγήδες είχαν την τιμητική τους. Τα κιθαριστικά τρίο της δεκαετίας του 1960, όπως το Τρίο Καντσόνε, έπαιζαν με δικά τους όργανα.

Οι Αφοί Παναγή ανάμεσα στους μουσικούς του Τρίο Καντσόνε. Από αριστερά δεύτερος είναι ο Βασίλης και τέταρτος ο Γιώργος Παναγής.

Αλλά οι Παναγήδες δεν κατασκεύαζαν μόνο κιθάρες. Ανάλογα με την εποχή κατασκεύαζαν σχεδόν όλα τα χορδόφωνα όργανα όπως μαντολίνα, λαούτα και άλλα παραδοσιακά όργανα. Επίσης κατασκεύαζαν πολύ καλά μπουζούκια.

Κάτι που δεν είναι ευρέως γνωστό, είναι ότι το τετράχορδο μπουζούκι (όπως το καθιέρωσε ο Μανώλης Χιώτης), οφείλεται εν πολλοίς στους συγκεκριμένους οργανοποιούς. Διάφοροι γνωστοί οργανοποιοί της εποχής προσπάθησαν να οικειοποιηθούν εκ των υστέρων την ανάπτυξη του οργάνου. Όμως ο Μανώλης Χιώτης λέει ξεκάθαρα σε μια συνέντευξή του στην Εφημερίδα «Εμπρός» (9-9-1961) ότι οι οργανοποιοί με τους οποίους συνεργάστηκε για το τετράχορδο με το νέο κούρδισμα, ήταν «οι θαυμάσιοι οργανοποιοί αδελφοί Παναγή, μαέστροι στο είδος τους». ^v

Το εργαστήριο σε πλήρη παραγωγή μπουζουκιών. Ο Βασίλης δοκιμάζει ένα καινούργιο όργανο, ενώ πίσω του όρθιος στέκεται ο Γιώργος Παναγής. Δίπλα τους κάποιος από τους άλλους τεχνίτες του εργαστηρίου.

Το όνομα των Παναγίδων θα το βρεί κανείς σε όλες τις αναφορές σε οργανοποιούς που έκαναν οι παλαιότεροι λαϊκοί καλλιτέχνες (π.χ. Βαμβακάρης, Ζαμπέτας, Σταματίου κτλ) αλλά και νεότεροι όπως ο Γ. Νταλάρας, σε συνεντεύξεις και βιογραφίες.

Λαϊκή κιθάρα των Αφών Παναγή.

Εκτός των οργάνων «παραγωγής» οι Παναγήδες ήταν γενικά ανήσυχα πνεύματα και κατασκεύαζαν και κάποια πρωτότυπα όργανα. Ίσως μάλιστα να είναι από τους πρώτους οργανοποιούς που σε συνεργασία με καλλιτέχνες της εποχής κατάφεραν να φτιάξουν αντίγραφα από αρχαία όργανα. Για παράδειγμα αναφέρεται το αντίγραφο της αρχαίας κιθάρας που χρησιμοποίησε ο συνθέτης Αντ. Λάβδας^{vi} στην παράσταση της τραγωδίας «Προμηθέας» που ανέβηκε στο Αρχαίο Θέατρο των Φιλιππων από το Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος το 1962. Σε συνέντευξή του στην Εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ (1-8-1962) αναφέρει «... η επιτυχής επίλυση της εσωτερικής κατασκευής, έτσι που το όργανο να έχει στερεότητα μαζί και ελαφρότητα και ηχητική απόλυτα ικανοποιητική, οφείλεται καθ'ολοκληρίαν στους γνωστούς και έμπειρους οργανοποιούς αδελφούς Γ. και Β. Παναγή»

Αντίγραφο αρχαίας κιθάρας κατασκευής των Αφών Παναγή.

Πρώτος έφυγε από τη ζωή ο μεγαλύτερος Γιώργος Παναγής. Πέθανε το 1995 σε ηλικία 84 ετών. Το εργαστήριο το συνέχισε ο Βασίλης Παναγής με τον ανεπιό τους Λάζαρο Καβάση που δούλεψε από μικρός στο εργαστήριο των Παναγήδων. Την εποχή εκείνη οι ταμπέλες στο εσωτερικό των οργάνων έγραφαν «B. Τερσανέλης ή Παναγή & Σία». Ο Βασίλης Παναγής έφυγε το 1998 και αυτός στην ηλικία των 84.

Οι Παναγήδες δεν είχαν αγόρια για να συνεχίσουν την παράδοση. Απέκτησαν και οι δύο κόρες. Τελικά αφού το εργαστήριο δούλεψε για λίγο καιρό υπό την επωνυμία του ανεπιού τους Λάζαρου Καβάση, έκλεισε αρκετά σύντομα αφού και αυτός έφυγε σε μικρή σχετικά ηλικία, μάλλον από ασθένεια καρδιάς. Έτσι η επωνυμία του εργαστηρίου έσβησε οριστικά.

Οι αδελφοί Παναγή, όπως και τόσοι άλλοι οργανοποιοί, σύγχρονοι και παλαιότεροι, συνέβαλαν ουσιαστικά στην πολιτιστική ζωή του τόπου μας. Ο ήχος των οργάνων που κατασκεύασαν παραμένει στη συλλογική μας μνήμη τόσο από τα ίδια τα όργανα, όσο και μέσα από τις ηχογραφήσεις τους σε διάφορα μουσικά έργα. Πολλά από αυτά τα όργανα είναι ακόμα ενεργά. Παίζουν, ακούγονται, πωλούνται και αγοράζονται και συμβάλουν ακόμα στην μουσική μας. Σιγά-σιγά βέβαια γίνονται όλο και πιο δυσεύρετα και συλλεκτικά.

Ανθρώπους σαν τους Αφούς Παναγή η Πολιτεία θα έπρεπε να τους τιμά αναλόγως. Αλλά όλοι γνωρίζουμε τις συνήθειες πρακτικές του Κράτους μας και έτσι δεν ελπίζουμε και πολλά από αυτό. Ας το κάνουμε τουλάχιστον όλοι εμείς οι απλοί πολίτες και ας τους θυμόμαστε με σεβασμό για την προσφορά τους.

Παναγιώτης Καγιάφας *
p.kagiafas@gmail.com

(*) Γεννήθηκε στην Κυπαρισσία Μεσσηνίας. Σπούδασε Φυσικός στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και έκανε μεταπτυχιακά στα Συστήματα Αυτομάτου Ελέγχου. Δούλεψε στον ΟΤΕ ως Τηλεπικοινωνιακός Μηχανικός για 30 χρόνια. Με τη μουσική ασχολείται από τα παιδικά του χρόνια και έχει σπουδάσει πιάνο και θεωρητικά. Τα τελευταία χρόνια ασχολείται με τη συλλογή

και καταγραφή στοιχείων για την ιστορία της Ελληνικής οργανοποιίας. Στον ελεύθερο χρόνο του ασχολείται ερασιτεχνικά με την κατασκευή μουσικών οργάνων. Πολλά από τα στοιχεία που συλλέγει τα δημοσιεύει στα blog που διατηρεί «[ΕΛΛΗΝΕΣ ΟΡΓΑΝΟΠΟΙΟΙ](#)» και «[ΕΡΑΣΙΤΕΧΝΗΣ ΟΡΓΑΝΟΠΟΙΟΣ](#)».

ⁱ [Μάρκη και Λιβίσι Λυκίας: δύο δίδυμες μικρασιατικές κοινότητες](#). Αχλάδη Ευαγγελία, Πανεπιστήμιο Αθηνών

ⁱⁱ Το Ελληνικό Κράτος παραχώρησε μετά λίγα χρόνια μια έκταση μεταξύ του Μαραθώνα και της Ραφήνας όπου εγκαταστάθηκαν 93 οικογένειες από την Μάρκη μεταξύ αυτών και οι Παναγίδες. Και όπως ήταν φυσικό την περιοχή την ονόμασαν Νέα Μάρκη.

ⁱⁱⁱ Η οδός Κρεμμυδαρούς ήταν ο δρόμος που συνέδεε τον Πειραιά με την Κρεμμυδαρού (δηλαδή τη Δραπετσώνα). Σήμερα ένα μέρος της κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό του ΟΣΕ στον Πειραιά λέγεται οδός Στρατηγού Μακρυγιάννη.

Ο Γιάννης Παπαϊωάννου έλεγε ότι όποιος δεν πέρασε τη γέφυρα στον σιδηροδρομικό σταθμό του Πειραιά, απ' όπου ξεκινάγε η Κρεμμυδαρού, δεν μπορεί να λέγεται ρεμπέτης.

^{iv} Με την ευκαιρία αυτού του άρθρου, σκάλισα το αρχείο μου και θυμήθηκα ένα [βίντεο](#) από μια συνάντηση του Μίκη Θεοδωράκη με το Στέλιο Καζατζίδη στην εκπομπή του Θανάση Λάλα «Η φάρμα των ανθρώπων». Ο Καζατζίδης παίρνει μια κιθάρα και τραγουδάει το συγκλονιστικό τραγούδι του Μίκη «Ο Αντώνης». Στην αρχή του βίντεο στο 0:19'' ο φακός ζουμάρει πάνω στην τρύπα της κιθάρας του Στέλιου και το λογότυπο των αδελφών Παναγή με το κλειδί του Sol που χρησιμοποιούσαν για χρόνια, φαίνεται πεντακάθαρα.

^v Περισσότερες λεπτομέρειες μπορείτε να βρείτε σε σχετικό άρθρο στο blog «[ΕΛΛΗΝΕΣ ΟΡΓΑΝΟΠΟΙΟΙ](#)»

^{vi} Βλέπε και σχετικό άρθρο στο [TAR](#)